

ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ 1859-1916 ԹԹ.

Բանալի քառեր – բնակչության թիվ, էթնիկ և դավանական կազմ, բնակչության շարժրնթաց, միգրացիայի սալդո/հաշվեկշիռ, բնական շարժ, վերարտադրություն, բնական աճի գործակիցներ, բնակչության տեղաբաշխում/տարաբնակեցում, բնակչության խտություն

Ռուսական կայսրությանը միացվելուց ի վեր՝ Անդրկովկասի տարածքը ենթարկվում էր վարչական փոփոխությունների: Այս հարցում կարևոր դեր խաղաց նաև Կովկասի նորանշանակ փոխարքա, իշխան Մ. Վորոնցովը, ում նախաձեռնությամբ 1846 թ. վերջերին Անդրկովկասում կազմավորվեց չորս նահանգ՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Շամախիի և Դերբենդի: Իշխանությունների կարծիքով, Անդրկովկասի տարածքի վարչական միավորների խոշորացումը դյուրին կդարձներ կառավարումը: Շամախիի նահանգի (կենտրոնը՝ ք. Շամախի) կազմում էին Բաքվի, Լենքորանի, Նուխիի, Շամախիի և Շուշիի գավառները¹:

Շամախի անվամբ նահանգը երկար կյանք չունեցավ. 1859 թ. հուլիսին Շամախի քաղաքը խիստ տուժեց երկրաշարժից, ուստի նահանգի կենտրոնը տեղափոխելու հարց առաջացավ: Որպեսզի բարձրացվի առևտրական ու ռազմական նշանակություն ունեցող Բաքվի վարչական դերը, իշխանությունները որոշեցին Բաքուն դարձնել նահանգի կենտրոն, որն էլ իրականացվեց նույն տարվա դեկտեմբերին: 1860 թ. Դերբենտի նահանգից անջատվեց Ղուբայի գավառը և միացվեց Բաքվի նահանգին, իսկ 1868 թ. նորաստեղծ Ելիզավետպոլի նահանգը համալրելու նպատակով Բաքվի նահանգից անջատվեցին Նուխիի և Շուշիի գավառները: XIX դարի վերջերին Բաքվի նա-

¹ St u Шахатуниан А., Административный передел Закавказского края. Тифлис, 1918, с. 88-92; Списки населенных мест Российской империи (այսուհետև՝ СНМРИ). По Кавказскому краю, LXV. Бакинская губерния. Список населенных мест по свед. 1859 по 1864 г. Сост. Н. Зейдлиц, Тифлис, 1870, с. 83:

հանգը բաղկացած էր Բաքվի, Գյոքչայի, Ջավաթի, Ղուբայի, Լենքորանի և Շամախիի գավառներից¹:

Պետք է նշել, որ ցարական Ռուսաստանում, մասնավորապես Անդրկովկասում, վարչատարածքային բաժանումներն իրականացվում էին առանց հաշվի առնելու տնտեսաաշխարհագրական պայմանների, բնակչության էթնիկ կազմի ու տեղաբաշխման առանձնահատկությունները, որոնք շատ հաճախ հանգեցնում էին տնտեսական ու քաղաքական լուրջ խնդիրների:

Բաքվի նահանգի բնակչության թվի, կազմի ու տեղաբաշխման վերաբերյալ վիճակագրական բազմաթիվ տվյալներ են պարունակում ցարական Ռուսաստանում հրատարակված տարեգրքերն ու պարբերականները (Кавказский календарь, Сборник сведений о Кавказе, Списки населенных мест по Кавказскому краю, Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года, Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. և այլն): Մակայն Բաքվի նահանգին վերաբերող համապարփակ ուսումնասիրությունները սակավ են: Դրանցից կարելի է առանձնացնել «Списки населенных мест Российской империи. Бакинская губерния» աշխատանքը, որի հիման վրա էլ շարադրել ենք Բաքվի նահանգի դիրքին, սահմաններին, բնակչության էթնիկ կազմին ու տեղաբաշխմանը նվիրված հատվածը:

Բաքվի նահանգի տարածքը հյուսիսից հարավ ունի 394.7 կմ, իսկ արևելքից արևմուտք 245.3 կմ երկարություն: Այն ընդգրկում է 39.3 քառ. կմ մակերես, ընդ որում Բաքվի գավառի մակերեսը կղզիների հետ կազմում է ամբողջ նահանգի տարածքի 10.2%-ը, Ջավաթ գավառինը՝ 28.7, Գյոքչայինը՝ 12.2, Շամախունը՝ 16.7, Լենքորանինը՝ 13.8 և Ղուբայի գավառինը՝ 18.4%²: Նահանգը հյուսիսից սահմանակից էր Դաղստանի մարզի Կյուրինի և Մամուրի օկրուգներին, արևմուտքից՝ Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխիի և Շուշիի գավառներին, ինչպես նաև Պարսկաստանի Ուջարուդ-Նամինի, հարավից՝ Արդաբիլի և Գիլանի շրջաններին, իսկ արևելքից՝ Կասպից ծովին³:

Նորաստեղծ նահանգի բնակչության էթնիկ կազմի և տեղաբաշխման մասին համառոտ պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք հիմնական էթնոսները:

Հայերը 1869 թ. կազմել են Բաքվի նահանգի գյուղական բնակչության շուրջ 4%-ը, նրանք հիմնականում տեղաբաշխված էին Շամախի քաղաքից արևմուտք գտնվող ավելի քան քառասուն բնակավայրերում, ևս երկու բնակավայր ուներ խառը բնակչություն, որտեղ կեսից ավելին հայեր էին⁴: Շամա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93; Кавказский календарь (այսուհետև՝ КК) на 1893 г., Тифлис, 1892, отд. I, с. 156:

² Տե՛ս СМН РИ, с. 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-93:

խի քաղաքի շրջակայքում բազմաթիվ հայկական գյուղերի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ անցյալում Բաքվի նահանգի տարածքում հայեր են ապրել: Ինչպես իր աշխատանքում նշում է Գ. Ստեփանյանը, ուսումնասիրվող տարածքում վաղնջական ժամանակներից հայ էթնոսի առկայության մասին բազմաթիվ նյութեր կան տարատեսակ աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում, որոնցից կարելի է առանձնացնել Եսայի Հասան Ջալալյանցի, Սիմոն Երևանցու, Լեոյի, Ե. Գեղամյանցի, ինչպես նաև օտարագրիներ Յու. Գագենեյստերի, Ն. Ջեյդիցի և այլոց աշխատությունները¹:

XVIII դարի սկզբներին հայկական բնակավայրերի բնակչությունը մահմեդական վերնախավի կողմից հալածանքների էր ենթարկվում, իսկ հայաշատ Շամախիի հայերին ստիպելով կրոնափոխ էին անում: Ավելին, հայերը և հրեաները պետք է կրեին դեղին տարբերանշաններ, որպեսզի մահմեդականները նրանց հանդիպելիս չողջունեին:

Նշված ժամանակաշրջանում Դաղստանի լեզգիների ասպատակություններին ենթարկվեց Շամախիի և Շաքիի գավառների հայաբնակ գյուղերի անպաշտպան բնակչությունը: Հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունների, մահմեդականացման, լեզվական ուժացման գործընթացները նոր թափով շարունակվեցին XVIII դ. երկրորդ կեսերից, երբ թյուրքալեզու ցեղերը սկսում էին անցնել նստակեցության. արդյունքում հայերի թիվը զգալի նվազեց, սակայն դարավերջին Արցախից և Սյունիքից արտագաղթածների հաշվին նրանց թվաքանակը որոշ չափով ավելացավ²:

Լինում էին դեպքեր, երբ ջարդերից խուսափելու նպատակով հայերը ստիպված էին լինում լքել իրենց օջախները: Այսպես, Ղուբայի գավառում հայերի թիվը XVIII դ. վերջին բավականին մեծ էր: Սակայն այն նվազեց, երբ կոմս Վ. Ջուբովի նահանջող ջոկատին միացավ հայերի 500 ընտանիք ու շարժվելով դեպի հյուսիս՝ հաստատվեց Ղզլարում և Աստրախանում:

Ռուսներ. Բաքվի նահանգի ռուս բնակչության թիվը ըստ 1859 թ. Կամերալ ցուցակագրումների կազմել է 12.6 հազ. մարդ կամ նահանգի ամբողջ բնակչության 2.7%-ը: Չնայած ռուսների փոքր քանակին, նրանք նահանգի տնտեսության մեջ իրենց լուրջ ունեին: Ռուսական գյուղերը շատ արագ էին զարգանում, յուրացնելով տափաստանները՝ նրանք զբաղվում էին հողագործությամբ, տարածում արհեստներ, զարգացնում առևտուրը, քաղաքներին մատակարարում էին գյուղատնտեսական մթերք: Նրանք դրեցին փոստային առաքման հիմքը, որը եզակի էր Անդրկովկասում:

Ռուսական առաջին բնակավայրերը նահանգի տարածքում հիմնադրվել են սկսած 1834 թվականից: Ռուս բնակչությունը (այդ թվում՝ ուղղափառներ և աղանդավորներ) գաղթել էր Ռուսական կայսրության մերձվոլգյան շրջան-

¹ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2010, էջ 20-21:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32, 34-35, 42-43:

ներից, հիմնականում՝ Սարատովի, Վորոնեժի, Տվերի, Տամբովի, Օրենբուրգի նահանգներից, ինչպես նաև Բեսարաբիայի մարզից և Ենիսեյի նահանգից: 1830-1840-ականներին նահանգի տարածքում հիմնվեց 16 բնակավայր՝ բաղկացած 1537 ծխից, իսկ 1840-1860 թթ. կար 22 բնակավայր՝ 2139 ծխով: Նշենք նաև, որ ծխերի թիվն ավելին կլինեք, եթե գյուղացիների մի մասը չտեղափոխվեր քաղաքներին մոտիկ հիմնված մուլկանների բնակավայրեր (слобода)¹:

Թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր (բնագրում՝ թուրքական ցեղեր). նահանգի ամենաբազմամարդ խումբն է՝ 210.2 հազ. մարդ, որը կազմում էր ամբողջ բնակչության 44.9%-ը: Այս խմբերի մեջ դժվար է տարբերել էթնիկ պատկանելիությունը, քանի որ նրանց համար կարևոր ցուցիչը համարվում էր դավանանքը: Համենայն դեպս իրենց *թաթար* անվանողների թիվը գերակշռող էր նահանգի մահմեդական բնակչության մեջ: Թաթարները ծագել են թուրքական բազմաթիվ ցեղերից (սելջուկներ, մոնղոլներ, կարա-կոյունլու և աղ-կոյունլու ցեղեր, թուրքմեններ և այլն), որոնք տարբեր դարաշրջաններում այս տարածքներ են ներխուժել ու ձուլվել տեղացիներին: Բացառությամբ Լենքորանի գավառի հարավային մասում գտնվող թալիշների՝ նահանգի մեծ մասում գերակշռող էր թուրք-թաթարական լեզվի ադրբեջանական խոսվածքը, որը շփման հիմնական միջոց էր²:

Բաքվի նահանգում քանակապես առանձնանում էր նաև *շահսան* թուրքական ցեղը, որը մի քանի հարյուրամյակ առաջ գաղթել է Պարսկաստանի տարածք: Սրանք քոչվոր կյանք են վարել. ամռանը՝ Մավալանի լանջերին (Արդաբիլի մոտ), իսկ աշնան վերջին տեղափոխվել են Մուղանի տափաստան՝ ձմեռելու: Հետագայում անցնելով նստակեցության՝ Լենքորանի գավառում հիմնել են քսանից ավելի գյուղեր:

Նահանգի տարածքի բնակավայրերի որոշ անվանումներ վկայում են բնակչության էթնիկ ծագման մասին: Դրանց մի մասը մինչ օրս էլ պահպանվել է՝ Կենգերլու, Պադար, Կաջար, Բայաթ, Կարա-կոյունլու և այլն:

Պարսկական (իրանական) ցեղեր. սրանք ամբողջ բնակչության ավելի քան 25%-ն են կազմել և բաղկացած էին երկու տարբեր էթնիկ հանրություններից՝ թաթեր և թալիշներ: Թաթերը տեղաբաշխված էին Բաքվի գավառում՝ կազմելով բնակչության 65.8%-ը (այդ թվում՝ քաղաքային բնակչությունը), Շամախիի գավառում՝ ավելի քան 10% և Ղուբայի գավառում՝ 30.5%³:

Կյուրինցիների կամ լեզգիների թիվն անցնում էր 28.6 հազարից, կազմում էր նահանգի բնակչության շուրջ 6%-ը, իսկ Ղուբայի գավառի բնակչության 21.3%-ը, և համարվում էին միակ նստակյաց էթնիկ խումբը: Նրանք

¹ Տե՛ս ՇՄ ՔԻ, Կ. 84:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85-87; Этнографическое обозрение Кавказа. Сост. А. П. Берже, СПб., 1879, Կ. 6, 9:

³ Տե՛ս ՇՄ ՔԻ, էջ 89; Этнографическое обозрение Кавказа..., Կ. 5:

զբաղեցնում էին Սամուր գետի աջակողմյան տարածքները կամ Բաքվի նահանգի հյուսիսային հատվածները, որտեղ տեղաբաշխված էին նրանց ավելի քան յոթանասուն գյուղերն ու գյուղակները¹:

Նահանգի փոքրաթիվ էթնիկ հանրություններից էին *խինալուղները, կրիզները, ջեկերը, բուդուղները և հափութլիները*: Մրանց ընդհանուր թիվը 16.3 հազար էր, որը կազմում էր ամբողջ բնակչության 3.4%-ը, որոնք հիմնականում տեղաբաշխված էին Ղուբայի գավառում:

Հրեաները ապրում էին Շամախիի և Ղուբայի գավառներում, իսկ նահանգի տարածքում ապրում էր 6046 մարդ:

Առանձին էթնիկ խումբ էին կազմում *արաբները*, որոնց մեծ մասը քոչվորական կյանք էր վարում Բաքվի, Շամախիի, Ջավաթի, Գյոքչայի, Ղուբայի գավառներում, և խոսում էին թաթարերեն: Ընդհանուր առմամբ նահանգի քոչատեղերի և գյուղերի բնակչության թիվը կազմել է 9881 մարդ²:

Բաքվի նահանգի բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունների մասին կարելի է ասել հետևյալը. հարթավայրային ռելիեֆ ունեցող Ջավաթի գավառի մեծ մասը զբաղեցված էր թյուրքալեզու բնակչությամբ (բացառությամբ՝ փոքրաթիվ ռուս եկվորների): Հետաքրքիր է, որ մյուս գավառներում հարթավայրերը զբաղեցրել էին թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը, իսկ բարձրադիր վայրերը՝ էթնիկ այլ հանրություններ: Այսպես, Գյոքչայի գավառի հարթավայրային մասերում ապրում են թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը, նախալեռներում՝ հայերը, լեռներում՝ թաթերը: Գրեթե նույն պատկերն էր Շամախիի գավառում, որտեղ լեռնային ընդարձակ տարածքները զբաղեցրել էին ռուս աղանդավորները: Այս առումով առավել հետաքրքիր է Ղուբայի և Լենքորանի գավառների պատկերը: Մեծամասնություն կազմող թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը զբաղեցնում են Ղուբայի գավառի ծովափնյա նեղ շերտը: Գավառի լեռնային մասերը զբաղեցնում են թաթերը և լեզգիական լեզվախմբին պատկանող հանրությունները: Լենքորանի գավառի հյուսիսային հարթավայրային մասերը զբաղեցնում են թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը, իսկ հարավային լեռնային մասերը՝ բացառապես թալիշները: Բաքվի գավառի բլրապատ տարածքի կեսը զբաղեցնում էին թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը, իսկ մյուս կեսը՝ թաթերը: Ապշերոնի թերակղզին բնակեցված էր թաթերով, իսկ հյուսիսարևմտյան ծովափնյա մասերը՝ թյուրքալեզու էթնիկ խմբերով³:

Ըստ 1859-1863 թթ. կամերալ ցուցակագրումների՝ Բաքվի նահանգի բնակչության թիվը կազմել է 467926 մարդ (253010 տղամ., 214916 կին)⁴:

¹ Տե՛ս ՇՄ ՔԻ, Կ. 91:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93-94:

³ Տե՛ս ՇՄ ՔԻ, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

⁴ Տե՛ս ՇՄ ՔԻ, Կ. 99-100:

Ամփոփելով նորաստեղծ Բաքվի նահանգի տարածքում ապրող էթնոսների ու նրանց տեղաբաշխման օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները՝ ներկայացնենք վիճակագրական տվյալներ բնակչության թվի ու կազմի վերաբերյալ (տե՛ս աղ. 1):

Աղյուսակ 1

Բաքվի նահանգի բնակչության թիվն ու սեռային կազմը 1859-1863 թթ.¹

Վարչական միավոր	Ծխերի թիվը	Տղամարդ	%	Կին	%	Ընդամենը	Ընտանիքի անդամների միջին թիվը
<i>Գավառի կենտրոններ</i>							
ք. Բաքու	2264	6690	54.8	5501	45.2	12191	5.4
ք. Լենքորան	827	2098	56.5	1641	43.5	3739	4.5
ք. Ղուբա	1292	4955	49.0	5213	51.0	10168	7.8
ք. Շամախի	4972	13999	55.7	11088	44.3	25087	5.0
գ. Սալյան	1397	5650	53.3	4984	46.7	10634	7.6
<i>Ընդամենը</i>	<i>10752</i>	<i>33392</i>	<i>54.0</i>	<i>28427</i>	<i>46.0</i>	<i>61819</i>	<i>5.7</i>
<i>Գ ա վ ա ռ ն է ր</i>							
1. Բաքվի	7658	20799	53.0	18462	47.0	39261	5.1
2. Գյոքչայի	9990	27509	55.0	22544	45.0	50053	5.0
3. Լենքորանի	11157	41574	55.3	33594	44.7	75168	6.7
4. Ղուբայի	16764	63197	52.8	56414	47.2	119611	7.1
5. Շամախու	10854	38354	53.8	32862	46.2	71216	6.5
6. Ջավաթի	11850	28185	55.5	22613	44.5	50798	4.3
<i>Ընդամենը</i>	<i>68273</i>	<i>219618</i>	<i>54.0</i>	<i>186489</i>	<i>46.0</i>	<i>406107</i>	<i>5.9</i>
Ընդամենը նահանգում	79025	253010	54.0	214916	46.0	467926	5.9

Աղյուսակի տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նահանգի քաղաքային բնակչությունը նշված տարեթվերին կազմել է ամբողջ բնակչության 13.2%, իսկ գյուղական բնակչությունը՝ 86.8%: Նահանգում բնակչության թվով առանձնանում են Ղուբայի՝ 27.8%, Շամախիի՝ 20.6% և Լենքորանի՝ 16.9% գավառները:

1859-1863 թթ. նահանգի բնակչությանը բաժին էր ընկնում 1557 գյուղ՝ 79025 ծխով, կամ միջին հաշվով յուրաքանչյուր գյուղն ուներ 300 բնակիչ և 50 ծուխ: Հատկանշական է, որ նահանգի յուրաքանչյուր գյուղական ծուխ միջին հաշվով բաղկացած էր՝ Բաքվի գավառում՝ 5.13 մարդ, Ջնադի գավառում՝ 4.28, Գյոլչայի՝ 5, Շամախիի՝ 6.57, Լենքորանի՝ 6.78 և Ղուբայի գավառում՝ 7.15 մարդ²:

Բնակչության թվով նահանգի բոլոր գավառներում տղամարդիկ գերազանցում էին կանանց: Ըստ ազգային կազմի՝ պատկերն այսպիսին էր.

¹ Ст' у Бакинская губерния. Города, с. 1-2; уезды, с. 3-72:

² Ст' у նույն տեղում, էջ 101-102:

100 ռուս տղամարդուն բաժին էր ընկնում 98.33 կին, հայերի համար այդ ցուցանիշը կազմում էր 85.96 կին, թաթերի և թալիշների համար՝ 85.04, թաթարների և շահսևանների՝ 83.43, կյուրիների՝ 93.01, դապտուլիների ու ջեկերի՝ 90.01, բուդուղների՝ 97.12, խինալուղների՝ 94.70, հրեաների՝ 85.22, իսկ ամբողջ նահանգում այդ ցուցանիշը կազմել է 85.45 կին: Ներկայացված թվերից երևում է, որ սեռերի միջև փոքր տարբերությամբ աչքի են ընկնում ռուսները, իսկ մեծ տարբերություններով՝ թաթարները: Ինչ վերաբերում է Բաքվի գավառի փոքրաթիվ գյուղական բնակչության զգալի տարբերությանը, ապա դա բացատրվում է տղամարդ բնակչության՝ դեպի Բաքու և այլ քաղաքներ կատարվող արտահոսքով¹:

Նշված ժամանակահատվածում Բաքվի նահանգի բնակավայրերն ըստ տիպերի այսպիսի տեսք ունեին. Բաքվի գավառում կար 1 քաղաք, 45 գյուղ, 1 քոչատեղ, Ջավաթի գավառում՝ 100 գյուղ, 81 քոչատեղ, 31 գյուղակ (նորաշեն), Գյոքչայի գավառում՝ 115 գյուղ, 59 քոչատեղ, 2 գյուղակ, Շամախիի գավառում՝ 1 քաղաք, 157 գյուղ, 14 քոչատեղ, Լենքորանի գավառում՝ 1 քաղաք, 267 գյուղ, 23 քոչատեղ, 92 գյուղակ, Ղուբայի գավառում՝ 1 քաղաք, 291 գյուղ, 198 գյուղակ: Այսպիսով, նահանգն ուներ 4 քաղաք, 974 գյուղ, 178 քոչատեղ, 323 գյուղակ: Բաքվի նահանգում կար 416.1 հազ. նստակյաց բնակիչ (224.1 հազ. տղմ., 192.0 հազ. կին) կամ ամբողջ բնակչության 88.8%-ը, քոչվորական կյանք էր վարում 52.1 հազ. մարդ (28.9 հազ. տղմ., 23.2 հազ. կին) կամ 11.2%-ը²:

Աղյուսակ 2

Բաքվի նահանգի բնակչության թվի շարժընթացը 1858-1867 թթ.³

Գավառներ	1858 թ.	1862 թ.	1864 թ.	1865 թ.	1867 թ.
1. Բաքվի	45491	51340	52245	48788	51406
2. Լենքորանի	88180	102084	89122	111136	108342
3. Ղուբայի	117569	119635	136383	138656	139910
4. Նուխիի	153420	137583	140699	126292	144368
5. Շամախու	161493	174832	182318	170456	222329
6. Շուշիի	194907	195833	202700	253314	222362
Ընդամենը	761060	781307	803467	848642	888717

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Բաքվի նահանգի բնակչության թվաքանակի շարժընթացին անդրադառնալիս հաշվի ենք առել այն

¹ Տե՛ս Бакинская губерния, с. 105:

² Տե՛ս նույն տեղում էջ 73, 77:

³ Տե՛ս Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, кн. V, Тифлис, 1862, с. 146; КК на 1865 г., Тифлис, 1864, с. 117-118; КК на 1866 г., Тифлис, 1865, с. 132; КК на 1867 г., Тифлис, 1866, с. 312; КК на 1868 г., Тифлис, 1867, с. 436; Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, отд. II, Тифлис, 1869, с. 11; КК на 1870 г., Тифлис, 1869, с. 396-399:

հանգամանքը, որ նահանգի վարչատարածքային միավորները մինչև 1867 թվականը և նրանից հետո ենթարկվել են փոփոխությունների, ուստի դրանք դիտարկել ենք երկու մասով՝ 1858-1867 թթ. և 1868-1916 թթ.: Այժմ ներկայացնենք Բաքվի նահանգի բնակչության թվի փոփոխությունները 1858-1867 թթ. ըստ գավառների (տե՛ս աղ. 2):

Նահանգի բնակչության թվի իննամյա շարժընթացը դիտարկելիս պարզվում է, որ ընդհանուր առմամբ այն աճել է 16.8%-ով, տարեկան միջին աճը կազմել է 14.2 հազ. մարդ կամ գրեթե 1.8%, որը տվյալ ժամանակահատվածի համար կարելի է բարձր ցուցանիշ համարել: Չխորանալով առանձին գավառների բնակչության շարժընթացի ցուցանիշներին՝ նշենք, որ դրանք միատարր չեն: Բնակչության աճը պայմանավորող գործոնների մասին պատկերացում կազմելու համար դիմենք բնական աճն արտացոլող վիճակագրական տվյալներին (տե՛ս աղ. 3,4):

Աղյուսակ 3

Բաքվի նահանգի բնակչության բնական շարժը 1859-1860 թթ.¹

Գավառներ	1859 թ.				1860 թ.			
	Ծնունդ	Մահ	Աճ	Պսակ	Ծնունդ	Մահ	Աճ	Պսակ
1. Բաքվի	1500	990	510	203	2114	1662	452	246
2. Լենքորանի	3950	3019	931	416	3881	2799	1082	3086
3. Ղուբայի	2446	1955	491	560	2320	1932	388	552
4. Նուխիի	4763	2730	2033	1836	4734	3238	1496	1922
5. Շամախու	5213	2813	2400	1389	6800	3973	2827	2011
6. Շուշիի	5988	3764	2224	1505	5748	4407	1341	1467
Ընդամենը	24637	15271	9366	5909	25597	18011	7586	9284

Ներկայացված աղյուսակներին կարող ենք ավելացնել նահանգի բնակչության բնական աճի ընդհանրացված պատկերը 1867 թ., ըստ որի՝ Բաքվի նահանգում ծնվել է 36172 մարդ (արական՝ 19139 մարդ, իգական՝ 16979), մահացել է 19678 մարդ (արական՝ 10137, իգական՝ 9541), պսակադրվել է 6912 զույգ: Բնական աճը կազմել է 16494 մարդ (արական՝ 9002, իգական՝ 7438)²: Աղյուսակ 3-ի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1859 և 1860 թթ. բնակչության բնական վերարտադրությունը ունեցել է դրական ցուցանիշներ, այսինքն՝ աճ է արձանագրվել: Այսպես, 1859 թ. 1000 բնակչի հաշվով ծնունդները կազմել են 32.4 մարդ կամ 32.4%, մահացությունը՝ 20.0%, իսկ բնական աճը՝ 12.4%, 1860 թ. համապատասխանաբար՝ 33.2%, 23.4%, 9.8%:

Իսկ աղյուսակ 4-ի դիտարկումից պարզվեց, որ նահանգի բնակչությունը 1864 թ. ունեցել է շատ բարձր ծնելիություն՝ 50.5%, բարձր մահացություն՝ 38.0%, և ոչ բարձր բնական աճ՝ 12.5%: Արտառոց ցածր ցուցանիշներ են

¹ Տե՛ս ԿԿ на 1861 г., Тифлис, 1860, отд. III, с. 43; ԿԿ на 1862 г., Тифлис, 1861, отд. III, с. 322:

² Տե՛ս Статистический временник Российской империи. Вып. 8, СПб., 1872, с. 6-7:

գրանցվել Լենքորանի գավառում, որտեղ բնական աճը կազմել է – 23.6%: Մեր կարծիքով՝ նման երևույթի պատճառ կարող էին լինել բնակչության ակտիվ տեղաշարժերը, թերի տվյալները կամ այդ վայրերում հաճախ հանդիպող համաճարակային հիվանդությունները:

Աղյուսակ 4

Բաքվի նահանգի բնակչության բնական շարժը 1864 թ. (մարդ)¹

Գավառներ	Բնակչության ընդհանուր թիվը		Ծնունդների թիվը		Մահացած. թիվը		Աճը կամ նվազումը		Պսակ. թիվը
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	
Բաքվի	27295	24950	858	727	651	470	207	257	284
Լենքորանի	43357	45765	2292	1206	2999	2602	-707	-1396	890
Ղուբայի	71694	64689	2583	3562	1548	1876	1035	1686	720
Նուխիի	71150	69549	2604	2198	2401	2063	203	135	1561
Շամախու	96280	86038	5484	5175	1298	4601	4186	574	1669
Շուշիի	108488	94212	7467	6484	5990	4066	1477	2418	2047
Ընդամենը	418264	385203	21288	19352	14887	16578	785	6466	7171
	803467		40640		30565		10075		

Ինչ վերաբերում է 1867 թ. տվյալներին, ապա իրավիճակն այսպիսին էր. նահանգում արձանագրվել է բարձր աճ՝ 18.6%՝ պայմանավորված շատ բարձր ծնելիությամբ՝ 40.7%՝ և բարձր մահացությամբ՝ 22.1%:

Որպեսզի նահանգի բնակչության էթնոժողովրդագրական զարգացումների պատկերն ամբողջական լինի, համառոտ անդրադարձ կկատարենք բնակչության էթնիկ և դավանական կազմերին: Ըստ 1865 թ. տվյալների՝ նահանգի բնակչության էթնիկ կազմն այսպիսի պատկեր ուներ. հայերը կազմել են նահանգի բնակչության 17%-ը, թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը՝ 76.1, ռուսները՝ 1.7, հրեաները՝ 0.8 և այլք՝ 4.4%-ը: Ըստ դավանական կազմի՝ հայ առաքելականները կազմել են ամբողջ բնակչության 17%-ը, մահմեդականները՝ 80.3, ռուս աղանդավորները՝ 1.5, հրեականը՝ 0.8, այլք՝ 0.4%-ը:

1868 թ. հետո տեղի ունեցած ժողովրդագրական զարգացումների մասին Կովկասի վիճակագրական կոմիտեի գլխավոր խմբագիր Ն. Ջելոլիցն իր կազմած Կովկասի երկրամասի բնակչության, տարածքի և տարաբնակեցման աղյուսակին կից բացատրականի մեջ² գրում է, որ աղյուսակում ներկայացված թվերը հիմնականում վերաբերում են 1873-1874 թթ., որոնք վերցված են կամերալ ցուցակներից, կամ ինչպես ներկայացված է բնագրում՝ ժողովրդական մարդահամարից:

Այս թվերին նախապատվություն տալը հեղինակը բացատրում է այն հանգամանքով, որ ոստիկանական իշխանությունների տվյալներին հավատ չի

¹ Տե՛ս ԿԿ на 1866 г., Тифлис, 1865, отд. III, с. 132:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328-329:

ընծայում ու համարում է հորինված: Իսկ այն գավառներում ու օկրուգներում, որտեղ կատարվել են սահմանների փոփոխություն, հիմք են ընդունվել բնակավայրերի ցուցակների տվյալները: Մակայն կամերալ ցուցակները չեն տալիս բնակչության ամբողջական պատկերը: Քիչ թե շատ ամբողջական են ներկայացված հարկատու խավին վերաբերող թվերը: Ավելին, ծխերում ապրող կանանց թիվը հիմնավորված չէ, ոչ հարկատու խավի թվաքանակն ամբողջական չէ: Հատկապես թերի են ժամանակավոր կամ չգրանցված բնակիչների, զինվորականների ու նրանց ընտանիքների մասին եղած տվյալները: Հեղինակը մտահոգված է, որ բնակչության մասին հավաստի տվյալներ ստանալը մեծ խնդիրների հետ է կապված, ուստի հարկավոր է անցկացնել մեկօրյա մարդահամար: Մեկ այլ աշխատանքի նախաբանում խոսելով վերը բերված խնդիրների մասին՝ նա գրում է, որ բնակչության բնական շարժի վերաբերյալ ամենից հավաստի տվյալներ ստացել են լյութերական և ուղղափառ հոգևորականներից: Պակաս հավաստի են եղել հայ, այնուհետև մահմեդական հոգևորականների ներկայացրած թվերը, իսկ ռուս աղանդավորները Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեին ոչ մի փաստաթուղթ չեն ուղարկել¹:

Նույն խնդրին է անդրադարձել նաև ցարական Ռուսաստանի կայսերական բանակի տեղագրական ծառայության պետ, գեոդեզիստ Ի. Ստեֆնիցկին, ըստ որի՝ բնակչության թվին ու կազմին վերաբերող վիճակագրական տվյալները այնքան էլ արժանահավատ չեն: Նա նշել է, որ վիճակը համեմատաբար բարվոք է այն վայրերում, որտեղ նոր են կատարվել կամերալ ցուցակագրումներ, և ժամանակին ու խնամքով են լրացրել չափաբերական մատյանները. դրանցից առանձնացրել է կազակներին և ընդհանրապես քրիստոնյաներին վերաբերող թվերը: Ի. Ստեֆնիցկին Կովկասի օրացույցի խմբագրությանը քննադատել է 1860-ականների վերաբերյալ ոչ հավաստի տվյալներ ներկայացնելու համար²:

Քանի որ խոսեցինք վիճակագրական տվյալների հավաստիության մասին, ապա հարկ ենք համարում նշել, որ XIX դարի պաշտոնական հրատարակություններում բնակչության թվին ու կազմին, բնական աճի ցուցանիշներին վերաբերող տվյալներում տեղ են գտել բազմաթիվ անճշտություններ, որոնք հետևանք են նաև թվաքանակային ոչ ճիշտ գործողությունների: Այսինքն՝ այդ տվյալների/աղյուսակների հետ աշխատելիս անհրաժեշտ է հանգամանորեն ստուգել, վերահաշվարկել, նոր ընդհանրացումներ ու վերլուծություններ կատարել:

¹ Ст'ю Сборник сведений о Кавказе (այսուհետև՝ ССК), т. IX, Тифлис, 1885, с. I-II:

² Ст'ю КК на 1867 г., Тифлис, 1866, отд. III, с. 315-316:

Բարձրի նահանգի բնակչության թվի և կազմի շարժը 1868-1916 թթ.
(հազ. մարդ)¹

Տարեթիվ	Տղամարդ	%	Կին	%	Ընդամենը	Տարեկան միջին աճը
1868	255.3	52.5	230.9	47.5	486.2	-
1870	268.7	53.0	238.1	47.0	506.8	10.3
1871	272.4	53.0	241.1	47.0	513.5	6.7
1873	295.2	54.5	245.5	44.5	540.7	13.6
1878	290.2	54.5	248.4	44.5	546.7	1.2
1882	309.6	54.8	255.4	44.2	565.0	4.5
1883	313.5	55.0	256.5	44.0	570.0	5.0
1884	340.3	55.5	272.2	44.5	612.5	42.5
1885	386.7	56.6	296.6	43.4	683.3	70.8
1886	401.2	56.3	311.5	43.7	712.7	29.4
1888	406.9	56.4	314.7	43.6	721.6	4.4
1891	429.2	55.2	348.3	44.8	777.5	18.6
1893	431.1	55.5	353.9	44.5	785.0	7.5
1896	451.4	55.4	363.4	44.6	814.8	9.9
1897	458.1	55.4	368.6	44.6	826.7	11.9
1900	466.1	54.5	389.1	44.5	855.2	9.5
1902	476.6	55.1	388.3	44.9	864.9	4.8
1910	634.3	56.4	488.8	43.6	1123.1	32.2
1912	648.3	55.2	526.7	44.8	1175.0	25.9
1914	655.3	55.4	527.5	44.6	1182.8	3.9
1915	675.1	54.8	557.3	45.2	1232.4	49.6
1916	701.5	54.7	580.0	45.3	1281.5	49.1

¹ Ст. u Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (սյւմլիէտն՝ ՏՄԻՅԵԳԿՅԿ), т. II, Тифлис, 1887, с. 120-121; ССК, т. II, Тифлис, 1872, с. 351-353; С. Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, с. 308; ССК, т. V, Список населенных мест Кавказского края, ч. 1, б/с.; КК на 1870 г., Тифлис, 1869, отд. III, с. 406-407; КК на 1875 г., Тифлис, 1874, отд. III, с. 219; КК на 1878 г., Тифлис, 1877, отд. II, с. 327; КК на 1879 г., Тифлис, 1878, отд. II, с. 329; КК на 1881 г., Тифлис, 1880, Приложение, с. 22-23; КК на 1884 г., Тифлис, 1883, отд. III, с. 356; КК на 1885 г., Тифлис, 1884, отд. III, с. 232-233, 289-290; КК на 1886 г., Тифлис, 1885, отд. III, с. 210-211; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 года (սյւմլիէտն՝ ՏՏԴՆՅԿԻՍ), Тифлис, 1893, б/с; КК на 1889 г., Тифлис, 1888, отд. II, с. 143-146; КК на 1895 г., Тифлис, 1894, отд. V, с. 28-31; КК на 1896 г., Тифлис, 1895, отд. III, с. 28-31; КК на 1898 г., Тифлис, 1897, отд. III, с. 30-33; КК на 1899 г., Тифлис, 1898, отд. III, с. 21-23, 32-35, 46-47; КК на 1900 г., Тифлис, 1899, отд. III, с. 46; Обзор Бакинской губернии за 1889 г., Баку, 1890, Ведомость № 3; Обзор бакинской губернии за 1902 г., Баку, 1903; Первая всеобщая перепись населения Российской империи (սյւմլիէտն՝ ՍՎՍՊՆՐԻ), 1897 г., Бакинская губерния, СПб., 1905, с. 1-3, 52-53; Энциклопедический словарь, т. XIII, Исторический журнал – Калайдович, СПб., 1895, Кавказский край, с. 819, 837; ССК, т. VII, Тифлис, 1880, с. XXII-XXV; Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества (սյւմլիէտն՝ ԻԿՕԻՐԳՕ), под ред., Д. И. Коваленского, т. I, Тифлис, 1872-1873, с. 63-64; Ишханян Б., Народности Кавказа, Петроград, 1916, с. 23, 34 և սեր հաշվարկները:

Բաքվի նահանգի առկա և ժամանակավոր բնակչության տեղաբաշխումը 1897 թ.¹

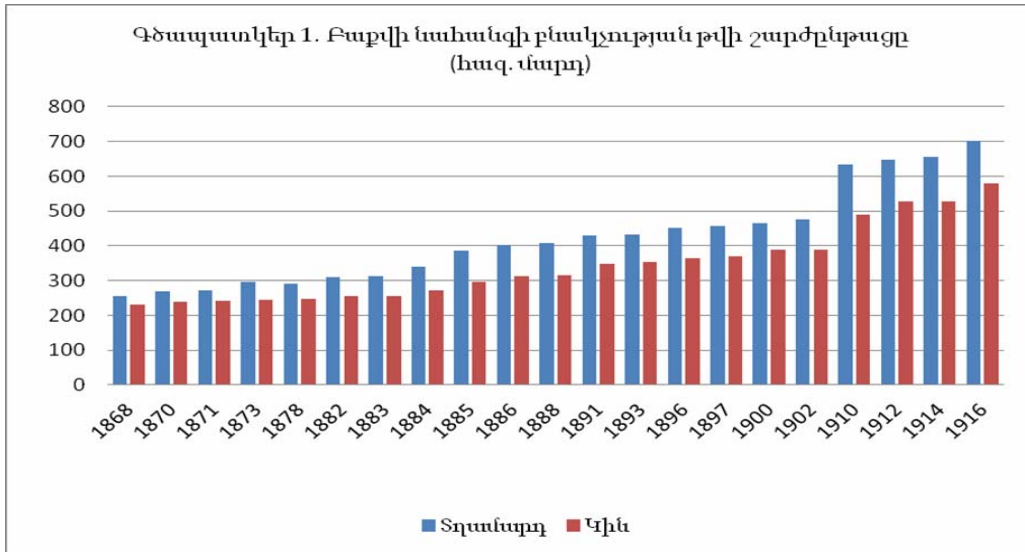
Վարչական միավորներ	Տղամարդ	%	Կին	%	Ընդամենը	%	Այդ թվում՝ ժամանակավոր բնակիչ
<i>Քաղաքային բնակչություն</i>							
ք. Բաքու	66893	59.8	45011	40.2	111904	71.8	3392
ք. Լենքորան	4661	53.5	4072	46.5	8733	5.6	45
ք. Ղուբա	8160	53.3	7203	46.7	15363	9.8	257
ք. Շամախի	10463	52.3	9544	47.7	20007	12.8	50
<i>Ընդամենը քաղաքներում</i>	<i>90177</i>	<i>57.8</i>	<i>65830</i>	<i>42.2</i>	<i>156007</i>	<i>100.0</i>	<i>3744</i>
<i>Գյուղական բնակչություն</i>							
1. Բաքվի գավառ	41555	58.6	29438	41.4	70993	10.6	3743
2. Գյոքչայի գավառ	64133	54.8	53572	45.2	117705	17.5	822
3. Լենքորանի գավառ	67831	55.5	54423	44.5	122254	18.2	645
4. Ղուբայի գավառ	88611	52.8	79268	47.2	167879	25.1	738
5. Շամախու գավառ	54269	53.3	47566	46.7	101835	15.2	137
6. Ջավաթի գավառ	51489	57.2	38554	42.8	90043	13.4	917
<i>Ընդամենը գավառներում</i>	<i>367888</i>	<i>54.8</i>	<i>302821</i>	<i>45.2</i>	<i>670709</i>	<i>100.0</i>	<i>3037</i>
Ընդամենը նահանգում	458065	55.4	368651	44.6	826716	100.0	6781

Ծանոթ.՝ Գյոքչայ և Սալյան բնակավայրերի բնակչության թիվը հաշվարկված է գավառների հետ:

Կովկասի օրացույցի նույն աղյուսակում շատ հաճախ հանդիպում են տարբեր տարեթվերի վիճակագրական տվյալներ, որոնք լրացուցիչ դժվարություններ են առաջացնում բնակչության շարժընթացի կամ վերարտադրության գործակիցները հաշվարկելիս: Առաջնորդվելով վերը շարադրվածով՝ կազմվել են նոր աղյուսակներ, որոնք համարվել են տարբեր աղբյուրներից քաղված վիճակագրական տվյալներով և կարող են ընդհանուր պատկերացում տալ Բաքվի նահանգի 1868-1916 թթ. բնակչության թվի ու կազմի փոփոխությունների վերաբերյալ (տե՛ս աղ. 5):

¹ Տե՛ս ПВПНРИ, 1897 г., Бакинская губерния, СПб., 1905, с. 1; Сборник статистических сведений по Закавказскому краю (այսուհետև՝ СССР по ЗК), часть I, Тифлис, 1902, с. 5-7, 20-21, 278-287:

Նահանգի բնակչության թվի շարժընթացն արտացոլող աղյուսակի դիտարկումը ցույց է տալիս, որ, չնայած զգալի տատանումներին, շուրջ կեսդարյա ժամանակահատվածում բնակչությունն աճել է 2.6 անգամ (695.8 հազ. մարդ) կամ տարեկան միջին հաշվով 8.5 հազարով: Բնակչության կառուցվածքում, առանց բացառության, գերակշռել են տղամարդիկ, որոնց տեսակարար կշիռը միջին հաշվով տարեկան կազմել է 55.0%: Այս ցուցանիշներն առանձնապես բարձր են քաղաքներում: Չնայած աղյուսակ 5-ի տվյալներից կարելի է ընդհանուր պատկերացում կազմել բնակչության շարժընթացի վերաբերյալ, սակայն գրաֆիկական պատկերն ավելի ակնառու և տեսանելի է դարձնում զարգացումների ընթացքը (տե՛ս գծ. 1):

Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի պաշտոնական արդյունքների հիման վրա աղյուսակ 6-ի տվյալները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու նահանգի քաղաքային և գյուղական առկա բնակչության սեռային կառուցվածքի, ինչպես նաև ժամանակավոր ապրողների մասին: Նահանգի ամենախոշոր քաղաքը Բաքուն էր, որի բնակչության թիվը կազմում էր քաղաքային բնակչության 71.8%-ը: Բանվորական աշխատուժի ներհոսքի պատճառով այստեղ էր կենտրոնացված քաղաքների տղամարդկանց ավելի քան 74%-ը: Քանի որ մյուս երեք քաղաքներից ևս մարդկանց մեծ հոսքեր են լինում դեպի Բաքու, այդ պատճառով էլ այդ քաղաքների տղամարդկանց տեսակարար կշիռը միջին հաշվով 6.8 տոկոսային նիշով ցածր է Բաքվի ցուցանիշից: Գրեթե նույն պատկերն է արձանագրվել նաև գավառներում: Այս առումով՝ տղամարդ բնակչության համեմատաբար բարձր տեսակարար կշռով, Բաքվի գավառը տարբերվում էր մյուսներից: Այստեղ բնակչության 5.3%-ը ժամանակավոր բնակիչներն էին, ինչը հարա-

կից գավառներից աշխատուժի ներհոսքի հետևանք էր: Նույնը չենք կարող ասել Ջավաթի գավառի մասին, որը ևս տղամարդկանց մեծ բաժին ուներ: Սակայն պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ գավառը նահանգի ամենանոսր բնակեցված շրջանն էր (միջին խտությունը XIX դարի վերջերին երկու անգամ փոքր էր նահանգի միջինից), և տարածքի գրեթե կեսը զբաղեցնում էին քոչատեղերը: Աղյուսակից պարզ երևում է, որ նահանգի տարածքում ապրող ժամանակավոր բնակիչները կազմել են ամբողջ բնակչության ընդամենը 0.8%-ը:

1886-1897 թթ. պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ ստորև ներկայացված աղ. 7-ի տվյալները հնարավորություն են տալիս համեմատության մեջ դիտարկել Բաքվի նահանգի բնակչության թվի ու կազմի 10-ամյա փոփոխությունների պատկերը:

Բաքվի նահանգի բնակչությունը նշված ժամանակաշրջանում ավելացել է ավելի քան 114 հազ. մարդով, կամ տարեկան միջին աճը կազմել է 11.4 հազ. մարդ, ինչը, նախորդ տարիների համեմատ, բավականին բարձր ցուցանիշ է և բացատրվում է կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմամբ: Քաղաքային բնակչությունն ավելացել է 23%-ով, այսինքն՝ տարեկան միջին աճը կազմել է 2.3%, որը նշված ժամանակահատվածի համար շատ բարձր ցուցանիշ է և պայմանավորված է ներհոսքի բարձր տեմպով: Գավառների բնակչությունն աճել է 21%-ով, տարեկան միջին ցուցանիշը կազմել է 2.1%: Քաղաքների մեջ բնակչության շատ բարձր աճ է արձանագրվել Լենքորանում՝ 106.8%, ամենացածրը՝ Շամախիում, որտեղ բնակչության թիվը նվազել է 10.6%-ով: Գյուղական բնակավայրերում ամենաբարձրը գրանցվել է Գյոքչայի գավառում՝ 53.6%, իսկ ամենացածրը՝ Շամախիի գավառում՝ -7.9%: Այս ամենով հանդերձ՝ նահանգի բնակչության ընդհանուր աճը կազմել է 13.6%:

Նահանգում քաղաքային բնակչության մեջ տղամարդիկ ավելացել են 15.4%-ով, իսկ կանայք՝ ավելի քան 35%-ով: Գավառներում տղամարդկանց աճը կազմել է 13.8%, իսկ կանանցը՝ 8.8%: Ինչ վերաբերում է նահանգին, ապա տղամարդիկ ավելացել են 14.1, իսկ կանայք՝ 12.9%-ով: Բնակչության ընդհանուր աճը մեծապես պայմանավորված էր բնական շարժի ցուցանիշներով (տե՛ս աղ. 8), որոնց դիտարկումն անգամ ցույց է տալիս, որ բնական վերարտադրության բացարձակ արժեքները, չնայած զգալի տատանումներին, ունեն դրական ցուցիչներ: Այսինքն՝ նահանգում բնական աճի հաշվին բնակչության ամենամյա ավելացում է գրանցվել, սակայն դրանք հարաճուն չեն եղել, ինչը պայմանավորված էր տեղաշարժերի բնույթով (միգրացիայի վերաբերյալ ամբողջական տվյալներ չկան):

Բնական շարժի հնգամյա գործակիցների հաշվարկը ևս փաստում է, որ նահանգի բնակչությունն անհավասարաչափ է աճել: Այսպես, 1868-1873 թթ. այն կազմել է 8.8%, 1873-1878 թթ.՝ 3.3, 1878-1883 թթ.՝ 4.2, 1883-1888 թթ.՝ 26.6, 1888-1893 թթ.՝ 25.0, 1893-189թթ.՝ - 3.1, իսկ 1896-1901 թթ.՝ 6.8%, 1901-1906

թթ.՝ 3.0, 1906-1911 թթ.՝ 12.8, 1911-1916 թթ.՝ 11.4%: Հարկ է նշել, որ ըստ սանդղակի՝ ծնելիության գործակիցներն ունեն միջին և միջինից բարձր ցուցանիշներ, իսկ մահացությանը՝ բարձր: Այս պարագայում բնական բարձր աճ

Աղյուսակ 7

Բաքվի նահանգի քաղաքային և գյուղական բնակչության թվի ու կազմի փոփոխությունները 1886-1897 թթ.¹

Վարչական միավորներ	1886 թ.			1897 թ.			Աճը կամ նվազումը 10 տարում		
	Տղմ.	Կին	Ընդ.	Տղմ.	Կին	Ընդ.	Տղմ.	Կին	Ընդ.
<i>Քաղաքներ</i>									
Բաքու	54823	31788	86611	66893	45011	111904	12070	13223	25293
Լենքորան	2262	1961	4223	4661	4072	8733	2399	2111	4510
Ղուբա	7783	6133	13916	8160	7203	15363	377	1070	1447
Շամախի	13286	8853	22139	10463	9544	20007	-2823	691	-2132
Ընդամենը	78154	48735	126889	90177	65830	156007	12023	17095	29118
<i>Գավառներ</i>									
1. Բաքվի	29925	24876	54801	41555	29438	70993	11630	4562	16192
2. Գյոքչայի	41497	35147	76644	64133	53572	117705	22636	18425	41061
3. Լենքորանի	61055	44063	105118	67831	54423	122254	6776	-6632	144
4. Ղուբայի	86724	73460	160184	88611	79268	167879	1887	5808	7695
5. Շամախու	51789	42591	94380	54269	47566	101835	2480	4975	7455
6. Ջավաթի	52113	42574	94687	51489	38554	90043	-624	-4020	-3396
Ընդամենը	323103	262711	585814	367888	302821	670709	44785	23118	67903
Ընդամենը նահանգում	401257	311446	712703	458065	368651	826716	56808	40213	97021

չի ակնկալվում: Մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ Բաքվի նահանգի բնակչության 1884, 1897, 1910, 1912, 1915 թթ. բնական վերարտադրության տվյալները Անդրկովկասի համանման ցուցանիշների հետ համեմատելիս պարզվում է, որ Անդրկովկասում ծնելիության ցուցանիշները միջին հաշվարկներով ավելի բարձր են՝ 28.7%, քան Բաքվի նահանգինը՝ 25.8%, մահացության գործակիցները գրեթե հավասար են՝ 18.2 և 18.1, իսկ բնական

¹ Ст' у CCC по ЗК, часть I, Тифлис, 1902, с. 20-21; КК на 1901 г., Тифлис, 1900, отд. III, с. 24-27; ПВПН РИ, 1897 г., с. 1-3:

աճը կազմել է 10.5% և 7.7%: Եթե ծնելիության գործակիցներն Անդրկովկասում ունեցել են նվազման միտումներ, ապա Բաքվի նահանգում դրանք չեն փոխվել, ուստի բնական աճը 1915 թ. նույն գործակիցն է ունեցել՝ 7.8% (մանրամասն տե՛ս գծ. 2): Աղյուսակ 5-ի և 8-ի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ չնայած նահանգի բնակչության բնական աճը նշված տարիներին միջին հաշվով կազմել 6.5 հազ. մարդ, այսինքն՝ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում բնակչության թիվը պետք է ավելանար շուրջ 310 հազ. մարդով, իրականում այն կազմել է 780 հազ. մարդ կամ

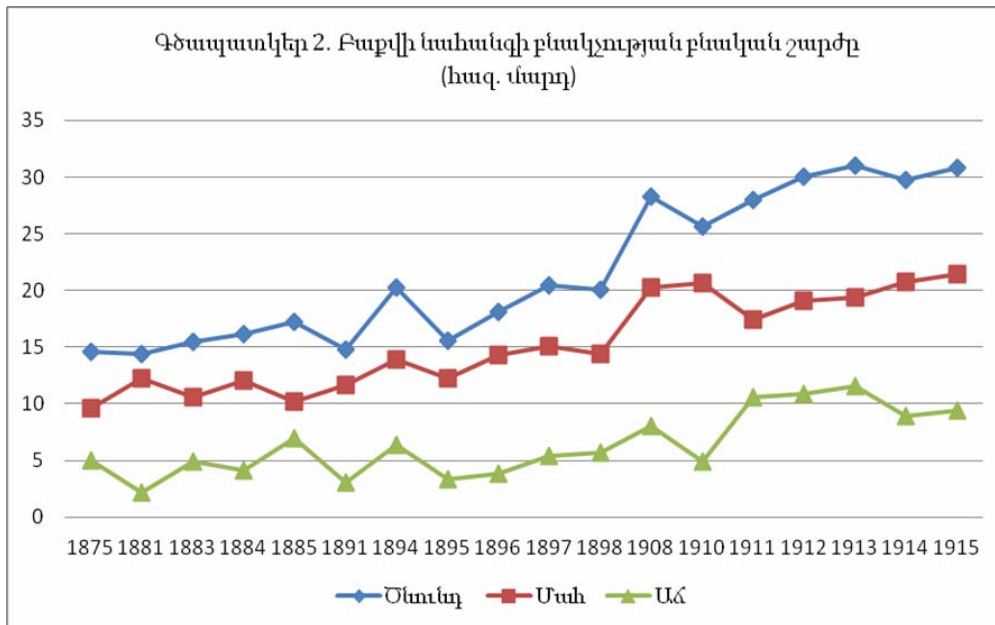
Աղյուսակ 8

Բաքվի նահանգի բնակչության բնական աճի ցուցանիշները 1875-1915 թթ.¹

Տարեթիվ	Պսակների թիվը	Ծնունդ	%	Մահ	%	Բնական աճ	%
1875	4506	14619	27.2	9669	18.0	+4950	9.2
1881	-	14388	26.0	12260	22.2	+2128	3.8
1883	5283	15569	26.5	10577	18.0	+4992	8.5
1884	4398	16233	27.1	12104	20.2	+4131	6.9
1885	5231	17223	25.9	10175	15.3	+7048	10.6
1891	4165	14864	19.6	11713	15.5	+3151	4.1
1894	7086	20306	25.5	13920	17.5	+6386	8.0
1895	7622	15674	19.5	12179	15.1	+3495	4.4
1896	6730	18159	22.4	14336	17.7	+3823	4.7
1897	7651	20484	25.0	15126	17.5	+5358	7.5
1898	7346	20128	23.0	14449	16.5	+5679	6.5
1908	9116	28357	27.2	20350	19.5	+8007	7.7
1910	8815	25581	25.8	20728	18.8	+4853	7.0
1911	7457	28035	24.4	17422	15.0	+10613	9.4
1912	7978	30010	25.8	19124	16.5	+10886	9.3
1913	9550	31024	26.3	19464	16.5	+11560	9.8
1914	9585	29705	25.2	20799	17.6	+8906	7.6
1915	8880	30819	25.5	21403	17.7	+9416	7.8

¹ КК на 1877 г., Тифлис, 1876, отд. II, часть 2, с. 28-33; КК на 1887 г., Тифлис, 1886, отд. III, с. 190-193, 226-227; КК на 1883 г., Тифлис, 1882, отд. I, с. 219; КК на 1885 г., Тифлис, 1884, отд. III, с. 242-243; КК на 1887 г., Тифлис, 1886, отд. III, с. 226-227; КК на 1900 г., Тифлис, 1899, отд. III, с. 46; КК на 1893 г., Тифлис, 1892, отд. I, с. 44; КК на 1894 г., Тифлис, 1893, отд. V, с. 75; КК на 1898 г., Тифлис, 1897, отд. III, с. 70; КК на 1899 г., Тифлис, 1898, отд. II, с. 48; КК на 1900 г., Тифлис, 1899, отд. III, с. 46; КК на 1901 г., Тифлис, 1900, отд. III, с. 59-62; ССС по ЗК, часть I, Тифлис, 1902, с. 20-21, 278-287; КК на 1903 г., Тифлис, 1902, отд. III, с. 44-45; КК на 1910 г., Тифлис, 1909, отд. IV, с. 522-523; КК на 1913 г., Тифлис, 1912, отд. IV, с. 242; КК на 1914 г., Тифлис, 1913, отд. IV, с. 162-163; КК на 1915 г., Тифлис, 1914, отд. IV, с. 215; КК на 1916 г., Тифлис, 1915, отд. IV, с. 35; КК на 1917 г., Тифлис, 1916, отд. IV, с. 244 և մեր հաշվարկները:

2.5 անգամ ավելի, իսկ բնական ընդհանուր միջին աճը՝ 9.8 հազ. մարդ: Այստեղից հետևում է, որ բնակչության ներհոսքի տարեկան միջին ցուցանիշը եղել է 3.3 հազ. մարդ, սակայն այդ հոսքերը հաստատուն ու հավասարաչափ չեն եղել: Այս մասին են վկայում բնական վերարտադրության գործակիցների աճը և բնակչության թվաքանակի տարեկան միջին ցուցանիշները: Կապիտալիստական հարաբերություններով պայմանավորված՝ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Անդրկովկասում, հատկապես Թիֆլիսում և Բաքվում, բավականին արագ էր զարգանում արդյունաբերությունը:

Անդրկովկասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և գյուղական համայնքներում բնակչության շերտավորման խորացման հետևանքով ապրուստի միջոց հայթայթելու համար զգալի ծավալների էր հասնում արտագնացությունը դեպի քաղաքներ: Կապիտալիզմի զարգացման անհամաչափությունն իր հերթին պայմանավորեց նաև բնակչության տեղաշարժերի ինտենսիվությունը և շարժման ուղղությունները: Անդրկովկասի գյուղերից փոքր ու միջին քաղաքներից դեպի արդյունաբերական խոշոր քաղաքներ, մասնավորապես Թիֆլիս և Բաքու, արտագնա աշխատանքի էին մեկնում հազարավոր մարդիկ, այդ թվում՝ հայեր: Այսպես, XX դարի սկզբներին Բաքվի եկվոր հայ բնակչության թիվը կազմել է 42.6 հազ. մարդ, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղից՝ 12.9 հազ., Ջանգեզուրի գավառից՝ 9.4 հազ., Շամախիի գավառից՝ 9.1, Երևանի նահանգից՝ 6.7 հազ., Նուխիի գավառից՝ 1.2 հազ., Ղազախի գավառից՝ 1.2 հազ., Գյոքչայի գավառից՝ 1.9 հազ.

մարդ¹: Այսպիսով, Բաքվի նահանգի ժամանակավոր բնակչության թիվն աստիճանաբար ավելանում էր, փոխվում էր քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերակցությունը: Թե ինչ չափով են կատարվել այդ փոփոխությունները, կարող ենք տեսնել՝ դիտարկելով աղյուսակ 9-ը և 10-ը:

Աղյուսակ 9

Բաքվի նահանգի բնակչության տարաբնակեցումը ըստ գավառների 1868-1886 թթ.²

Վարչական միավոր	Քաղաքներում			Գյուղերում			Նահանգում		
	1868	1873	1886	1868	1873	1886	1868	1873	1886
Բաքվի	15079	15105	86611	41504	44284	54801	56583	59389	141412
Գյոքչայի	-	-	-	51301	60299	76644	51301	60299	76644
Լենքորանի	5082	4779	4222	85728	90603	105118	90810	95382	109340
Ղուբայի	11677	11324	13917	126631	134454	160184	138308	145778	174101
Շամախու	23406	25087	22139	82465	72714	94380	105871	97801	116519
Ջավաթի	10677	10168	12121	32679	60400	82566	43356	70568	94687
Ընդամենը	65921	66463	139010	420308	462754	573693	486229	529217	712703

Աղյուսակ 9-ի տվյալները փաստում են, որ Բաքվի նահանգի կազմավորումից ի վեր մեծ տեմպերով է ավելացել քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը: Այսպես, 1868-1886 թթ. քաղաքային բնակչությունն աճել էր ավելի քան 2 անգամ կամ 110.8%-ով, իսկ գյուղականը՝ 1.3 անգամ կամ 36.5%-ով: Նշված տարիներին քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերակցությունն այսպիսի պատկեր ուներ. 1868 թ. քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը կազմել է 9.2%, 1873 թ.՝ 12.5%, 1886 թ.՝ 19.5%, իսկ գյուղական բնակչությանը՝ համապատասխանաբար 90.8%, 87.5% և 80.5%: Ինչպես նշվել է վերևում, առանձնապես արագ էր աճում Բաքվի բնակչության թիվը, 1868-1886 թթ. բնակչությունն ավելացել էր 5.7 անգամ, մյուս մեծ քաղաք Շամախիում այն նվազել էր, փոքր-ինչ աճ էր գրանցվել Ղուբայում՝ գրեթե 1.2 անգամ: Այս ընթացքում գյուղական բնակչության մեջ համեմատաբար ամենաբարձր աճ էր արձանագրվել Գյոքչայի գավառում՝ 1.5 անգամ կամ 49.4%:

1886-1897 թթ. տվյալների դիտարկումը ցույց է տալիս, որ շուրջ 10 տարվա ընթացքում նահանգի քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է 1.2 ան-

¹ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX- XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2002, էջ 114:

² Տե՛ս ԿԿ և ԿԿ 1870 թ., Тифлис, 1869, с. 406-407; ԿԿ 1878 թ., Тифлис, 1877, с. 327; ԿԿ 1879 թ., Тифлис, 1878, с. 329; ԿԿ 1889 թ., Тифлис, 1888, отд. I, с. 146; ССДНЗКИПС, 1886 թ., V, Города и уезды Бакинской губернии, Тифлис, 1893, б/м.:

գամ, ընդ որում Լենքորանում՝ 2 անգամ, իսկ Բաքվում՝ 1.3 անգամ, սակայն Շամախիում և Ջավաթում նվազել է: 1897-1916 թթ. նահանգի բնակչության ընդհանուր թիվը (տե՛ս աղ. 10) ավելացել է ավելի քան 1.5 անգամ, ընդ որում քաղաքայինը՝ 2.8 անգամ կամ 180.9%, իսկ գյուղականը՝ 1.2 անգամ կամ 22.3%: 1897 թ. նահանգի քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը կազմել է 20.6%, 1908 թ.՝ 39.8%, 1916 թ.՝ 37.3%, գյուղական բնակչության համար՝ համապատասխանաբար՝ 79.4%, 60.2% և 62.7%:

Աղյուսակ 10

Բաքվի նահանգի բնակչության տեղաբաշխումը ըստ սեռի ու գավառների 1897-1916 թթ. (հազ. մարդ)¹

Վարչական միավոր	1897 թ.			1908 թ.			1916 թ.		
	Տղմ.	Կին	Ընդ.	Տղմ.	Կին	Ընդ.	Տղմ.	Կին	Ընդ.
1. Բաքվի գավառ	41.6	29.4	71.0	8.8	7.4	16.2	8.7	7.5	16.2
ք. Բաքու	66.9	45.1	112.0	215.1	131.8	346.9	235.9	169.9	405.8
2. Գյոքչայի գավառ	62.8	52.7	115.5	68.2	54.4	122.6	73.9	60.4	134.3
գ. Գյոքչայ	1.4	0.9	2.3	1.4	0.9	2.3	-	-	-
3. Լենքորանի գավառ	67.8	54.4	122.2	66.0	61.3	127.3	96.9	88.6	185.5
ք. Լենքորան	4.6	4.1	8.7	5.4	5.0	10.4	10.0	7.8	17.8
4. Ղուբայի գավառ	88.6	79.2	167.8	88.8	76.6	165.4	91.8	79.4	171.2
ք. Ղուբա	8.2	7.2	15.4	13.5	12.4	25.9	13.7	13.2	26.9
5. Շամախու գավառ	54.2	47.6	101.8	67.2	58.3	125.5	71.8	62.0	133.8
ք. Շամախի	10.5	9.5	20.0	12.5	10.3	22.8	14.8	12.9	27.7
6. Ջավաթի գավառ	45.5	32.7	78.2	47.7	39.2	86.9	84.0	78.3	162.3
գ. Սալյան	6.0	5.8	11.8	9.3	7.9	17.2	-	-	-
Ընդամենը գավառներում	360.5	296.0	656.5	346.7	297.2	643.9	427.1	376.2	803.3
Ընդամենը քաղաքներում	97.6	72.6	170.2	257.2	168.3	425.5	274.4	203.8	478.2
Ընդամենը նահանգում	458.1	368.6	826.7	603.9	465.5	1069.4	701.5	580.0	1281.5

Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռն արագ տեմպերով մեծանում է, դրան հակառակ՝ նվազում է գյուղականի բաժինը: Այս ամենի հիմնական պատճառը միգրացիայի սալդոյի դրական բարձր ցուցանիշներն են, որոնք բնական աճի դրական արժեքների հետ ապահովել են բարձր տեսակարար կշիռ:

Միգրացիան իր ազդեցությունն է թողնում ոչ միայն բնակչության թվա-

¹ Տե՛ս ПВПНРИ, 1897 г. Бакинская губерния, СПб., 1905, с. 1-3; СССР по ЗК, часть I, Тифлис, 1902, с. 5-7, 278-287; КК на 1910 г., Тифлис, 1909, отд. IV, с. 432-435, 462-469; КК на 1917 г., Тифлис, 1916, отд. IV, с. 178-183:

քանակի, այլև կազմի վրա: Առանց հաշվի առնելու բնակչության տարիքն ու սեռը՝ հնարավոր չէ հանգամանորեն վերլուծել ծնելիության ու մահացության գործընթացները, մարդկանց ընտանեկան դրության փոփոխությունները, կրթական մակարդակը, ընտանիքի կազմը, մարդկանց անցումը սոցիալական մի վիճակից մյուսին և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, նահանգում 1897-1908 թթ. արձանագրվել է տղամարդկանց տեսակարար կշռի աճ (1.1%), սակայն 1908-1916 թթ. այն նվազել է 1.8%-ով, ինչը բացատրվում է Առաջին աշխարհամարտի տարիների կորուստներով: Քանի որ Բաքուն նահանգի արդյունաբերական խոշոր կենտրոն էր, ուստի այստեղ էին տղամարդկանց հիմնական կուտակումները: Այդ են վկայում թվերը. եթե 1897-1908 թթ. տղամարդկանց բաժինն ավելացել է 2.2%-ով, ապա 1908-1916 թթ. նվազել է 3.9%-ով, այս առումով գավառներում ունենք՝ 0.9% աճ և 2.7% նվազում: 1897-1916 թթ. նահանգում ամենաբազմամարդը Բաքվի գավառն էր, իսկ ամենանոսր բնակեցվածը՝ Ջավաթի գավառը:

Բնակչության սեռային կազմից գատ, ժողովրդագրության, մասնավորապես էթնոժողովրդագրության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նաև էթնիկ ու դավանական կազմերի փոփոխությունների ուսումնասիրությունը: Այս առումով Բաքվի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմը բավականին բազմազան է ու խայտաբղետ: Աղյուսակ 11-ի տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նահանգում նշված ժամանակահատվածում գերակշռել են թյուրքալեզու հանրությունները, որոնք 1873 թ. կազմել են ամբողջ բնակչության 56.3%, 1886 թ.՝ 53, 1897 թ.՝ 58.7%, այնուհետև բարձր ցուցանիշներով աչքի են ընկել թաթերը և լեզգիների խմբերը: Հայերի տեսակարար կշիռն ամբողջ բնակչության մեջ նշված տարիներին կազմել է՝ 5.1%, 7.8 և 6.3%, իսկ ռուսներինը՝ 3.4, 5.9 և 8.9%:

Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ 1886 և 1897 թթ. բնակչության թվի բացարձակ աճ են ունեցել և՛ ռուսները, և՛ հայերը: Սակայն թալիշների՝ 1.4 և թաթերի՝ 1.3 անգամ նվազումը կարելի է բացատրել հատկապես տղամարդ բնակչության արտահոսքի մեծ չափերով: Այդ են ցույց տալիս 1886-1897 թթ. բնակչության սեռային կազմի տվյալների համեմատությունը, ըստ այդմ, եթե 1886 թ. թալիշ տղամարդիկ կազմել են 57%-ը, իսկ թաթերը՝ 54.8, ապա 1897 թ. համապատասխանաբար պատկերն այսպիսին էր՝ 53.6 և 53.1%: Ինչպես նշված է ծանոթագրության մեջ, 1904 թ. տվյալները վերաբերում են բնիկ բնակչությանը, որոնց համեմատական վերլուծությունը աղյուսակի նախորդ տարիների բնակչության թվերի հետ կարող է որոշ հարցեր արգաբանել: Այսպես, էթնիկ հանրությունների մեջ պարզորոշ երևում է, որ հայերի, թյուրքալեզու էթնիկ խմբերի, թալիշների, ռուսների և հրեաների կազմում եկվորների թիվն ավելի փոքր էր, քան թաթերի ու լեզգիական հանրությունների:

Նույնիսկ այս պարագայում 1904 թ. բնիկ բնակչության ընդհանուր թիվը

1897 թ. համեմատ աճել էր 19.7%-ով: Բաքվի նահանգի բնակչության 1897 թ. էթնիկ կազմի վերաբերյալ ավելի մանրամասն պատկեր է ներկայացնում աղ. 12-ը:

Աղյուսակ 11

Բաքվի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմը 1873-1904 թթ.¹

Էթնիկ կազմը	Տարեթվեր				Աճը՝ 1873 թ. համեմատ, %	
	1873	1886	1897	1904	1886 թ.	1897 թ.
Հայեր	27792	55459	52234	84257	99.5	87.9
Թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր	304789	377521	485146	631467	23.8	59.1
Թաթեր	79112	118165	89519	53580	49.3	13.1
Թալիշներ	42999	50510	34990	72560	17.4	-22.9
Լեզգիական խմբեր	54869	57149	62294	15045	4.1	13.5
Ռուսներ	18229	42432	73632	98932	132.8	303.9
Հրեաներ	6415	8603	8172	12760	34.1	27.3
Եվրոպական ժողովուրդներ	-	1721	4869	-	-	-
Վրացիներ	-	-	1616	3214	-	-
Պարսիկներ	5940	-	5973	15575	-	0.5
Այլք	658	1143	6004	2260	-	-
Ընդամենը	540773	712703	826716	989650	31.8	52.8

Օտևնթ.՝ 1897 թ. տվյալները հաշվարկված են ըստ մայրենի լեզվի, իսկ 1904 թ. ցուցանիշները վերաբերում են նահանգի բնիկ բնակչությանը:

Մինչև XX դարի սկիզբները հրապարակվում էին բնակչության միայն էթնիկ կազմի մասին տվյալներ, սակայն հետագայում գրավոր սկզբնաղբյուրներում հայտնվում են աղյուսակներ, որոնք վերաբերում են բնակչության էթնոգրաֆիկական կազմին, ուստի դրանք որոշակի խմբագրումներից հետո կներկայացվեն ըստ տարբեր ժամանակահատվածների:

Աղյուսակ 13-ը պատկերացում է տալիս Բաքվի նահանգի բնակչության դավանական կազմի և քաղաքային ու գյուղական տարաբնակեցման մասին: Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ նահանգում գերակշռող մահմեդական տարրն էր՝ 90%, այդ թվում շիաները՝ 56.8%, քրիստոնյաները կազմել են ընդամենը

¹ Ст' u KK на 1881 г., Тифлис, 1880, отд. II, Приложение, с. 22; Сборник сведений о Кавказе (այսուհետև՝ ССК), том V, Списки населенных мест Кавказского края, часть I. Бакинская губерния, Тифлис, 1879, 6/с.; ССК, т. VII, Тифлис, 1880, с. XXII-XXV; ССДНЗКИПС, 1886 г. 6/с; ПВПНРИ, 1897, с. 52-53:

8.7%-ը, այդ թվում հայեր՝ 59%: Իրականում Բաքվի նահանգի ամբողջ բնակչության թիվը կազմել է 540773 մարդ (294469 տղամ., 246304 կին), սակայն սկզբնաղբյուրներում արձանագրված են միայն հարկեր վճարածները, այսինքն՝ դուրս են մնացել 11556 մարդ (6322 տղամ., 5234 կին) կամ 2.2%-ը:

Բարեբախտաբար այդ խավի վերաբերյալ կան տվյալներ, քանի որ նրանք նահանգի բնակչության մաս են կազմել: Այսպես, հարկերից խուսափել են 664 հայ առաքելականներ, 6651 շիա և 4121 սունի մահմեդականներ, 92 հրեականներ, 28 ռուս ուղղափառներ:

Աղյուսակ 12

Բաքվի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմն ու տեղաբաշխումը 1897 թ.¹

Էթնիկ կազմը	Գ ա վ ա ռ ն ե թ						
	Բաքվի	Գյոքչայի	Լենքորանի	Ղարաբաղի	Շամախու	Ջավաթի	Ընդամենը
Հայեր	22583	12994	483	1191	14283	699	52233
Թյուրքալեզու էթնիկ խմբեր	63415	92962	84725	70150	89840	84054	485146
Թաթեր	34503	3995	74	46430	4517	-	89519
Ռուսներ	43893	2458	9481	2516	11275	4009	73632
Լեզգիական խմբեր	2122	3836	19	56476	261	231	62945
Թալիշներ	-	-	34991	-	-	-	34991
Հրեաներ	2034	847	207	3972	1104	8	8172
Պարսիկներ	4774	265	89	549	149	147	5973
Գերմանացիներ	3204	14	132	38	13	29	3430
Լեհեր	982	27	205	64	101	60	1439
Վրացիներ	1127	235	17	66	49	122	1616
Այլք	4260	72	564	1790	250	684	7620*
Ընդամենը նահանգում	182897	117705	130987	183242	121842	90043	826716

Ծանոթ.՝ Այլք-ի մեջ են՝ ուկրաինացիները, բելառուսները, հույները, լիտվացիները և այլն:

Աղյուսակում ներկայացված «Աղանդավորներ» սյունակում գերակշռել են մոլդկանները (շուրջ 85%), կան նաև սուրբոտնիկներ, դուխորորներ, հնաձիսականներ:

Ըստ բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունների՝ կարող ենք ասել հետևյալը՝ հայ առաքելականները բարձր տեսակարար կշիռ են ունեցել Շամախի քաղաքում՝ կազմելով բնակչության 20.7%-ը, իսկ գյու-

¹ Ст'у ПВПНРИ, 1897 г., Бакинская губерния, СПб., 1905, с. 52-53:

ղական բնակավայրերից առանձնանում էր Գյոքչայի գավառը՝ 17.5%: Մահմեդականները բոլոր գավառներում գերակշռող են եղել ու կազմել են ամբողջ բնակչության 90.1%-ը, նրանք տեսակարար մեծ կշիռ ունեին Ղուբայի գավառում՝ կազմելով նահանգի գյուղական բնակչության 28.7%-ը, ռուս ուղղափառները և աղանդավորները միասին կազմել են Շամախիի գավառի բնակչության շուրջ 10%-ը, իսկ Լենքորանի՝ 6.3%-ը:

Բնակչության դավանական կազմի 1897 թ. վերաբերող աղյուսակ 14-ը ավելի մանրամասն տվյալներ է պարունակում, քանի որ այն արտացոլում է համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի արդյունքները: Բաքու քաղաքի հայերը կազմել են ամբողջ բնակչության 6.3%-ը, իսկ քաղաքային հայ բնակչության՝ ավելի քան 83%-ը, գյուղական բնակչության մեջ այդ ցուցանիշը բարձր էր համանուն գավառում՝ 76%: Մահմեդական բնակչությունը դարձյալ գերակշռող էր ու կազմել էր նահանգի բնակչության 81.8%-ը:

Աղյուսակ 13

Բաքվի նահանգի բնակչության դավանական կազմն ու տեղաբաշխումը 1873 թ.¹

Վարչական միավորներ	Հայ առաքելականներ*	Մահմեդական		Ուղղափառներ	Աղանդավորներ	Հրեական	Այլք	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
		Շիաներ	Սունիներ							
1. Բաքվի գավառ	-	44284	-	-	-	-	-	24139	20145	44284
ք. Բաքու	747	13526	-	28	754	50	-	8627	6478	15105
2. Գյոքչայի գավառ	10567	19656	28262	-	964	438	412	33016	27283	60299
3. Լենքորանի գավառ	-	84793	28	457	5290	-	35	49741	40862	90603
ք. Լենքորան	232	3813	-	-	734	-	-	2504	2275	4779
4. Ղուբայի գավառ	681	23054	109774	945	-	-	-	71384	63070	134454
ք. Ղուբա	62	2206	3788	141	-	5127	-	6219	5105	11324
5. Շամախիի գավառ	9661	12179	42917	1081	6182	694	-	39987	32727	72714
ք. Շամախի	5177	6590	12076	-	1230	14	-	13999	11088	25087
6. Ջավաթի գավառ	-	50518	9276	-	360	-	246	33576	26824	60400
գ. Սալյանի	-	10168	-	-	-	-	-	4955	5213	10168
Ընդամենը	27127	270787	206121	2652	15514	6323	693	288147	241070	529217

* Բնագրում՝ հայ գրիգորյաններ:

¹ Стѣи Сборник сведений о Кавказе (այսուհետև՝ ССК), т. V, Списки населенных мест Кавказского края, часть I. Губернии: Эриванская, Кутаисская, Бакинская и Ставропольская и Терская область, Тифлис, 1879, б/с.; ССК, т. VII, Тифлис, 1880, с. XLII-XLIII; КК на 1877 г., Тифлис, 1876, отд. II, с. 28-33; КК на 1881 г., Тифлис, 1880, отд. II, Приложение, с. 22, 323; КК на 1882 г., Тифлис, 1881, отд. II, с. 323; КК на 1883 г., Тифлис, 1882, отд. I, с. 219:

1873 թ. ցուցանիշի հետ համեմատ որոշակի նվազումը պայմանավորված էր 1897 թ. մարդահամարի տվյալների հավաստիությամբ: Քաղաքային մահմեդական բնակչությունը կազմել է նահանգի քաղաքային բնակչության 52.7%-ը, իսկ գավառներում՝ 89.3%-ը: Ռուս ուղղափառները և հնաժիսականները համեմատաբար բարձր տեսակարար կշիռ են ունեցել Բաքվում՝ կազմելով քաղաքի բնակչության 35.6%-ը, համանուն գավառում՝ 25.6% և Շամախիի գավառում՝ 9.3%:

Աղյուսակ 14

Բաքվի նահանգի բնակչության դավանական կազմն ու տեղաբաշխումը 1897 թ.¹

Վարչական միավորներ	Հայ առաքելական	Մահմեդական	Ուղղափառ	Հնաժիսական	Կաթոլիկ	Լյութերական	Բապտիստ	Հրեական	Այլք	Ընդամենը
ք. Բաքու	19033	46235	37007	2811	1340	1899	87	2341	205	111904
գ. Գյոքչայ	294	1736	148	7	6	5	-	3	2	2201
ք. Լենքորան	299	6648	655	494	113	107	109	305	3	8733
ք. Ղուբա	810	7160	604	44	65	7	7	6662	4	15363
ք. Շամախի	2362	16309	651	191	238	14	8	92	142	20007
գ. Սալյան	113	11520	134	5	12	2	-	1	-	11787
1. Բաքվի գավառ	22506	105603	43706	3095	1584	2412	91	2489	277	182897
2. Գյոկչայի գավառ	12990	101149	747	1734	34	18	128	857	48	117705
3. Լենքորանի գավառ	487	119965	2282	6351	210	133	299	1252	8	130987
4. Ղուբայի գավառ	1758	170361	3726	286	73	34	7	6988	9	183242
5. Շամախիի գավառ	14119	94764	1301	10016	242	15	119	1119	147	121842
6. Ջավաթի գավառ	703	84401	4328	430	75	34	19	48	5	90043
Ընդամենը նահանգում	52563	676243	56090	21912	2218	3780	663	12753	494	826716
Այդ թվում՝ քաղաքներում և ավաններում	22911	89608	39199	3552	1774	2980	211	9404	356	169995
Գավառներում	29652	586635	16891	18360	444	800	452	3349	138	656721

¹ Статистика ПВГПНРИ, 1897 г. LXI, Бакинская губерния, СПб., 1905, с. 2-3, 50-51:

Բաքվի նահանգի բնակչության էթնոգրական կազմը 1912-1916 թթ.¹

Էթնիկ կազմ	Դավանանք	1912 թ.	1914 թ.	1916 թ.
Հայեր	Առաքելականներ	112010	109760	117729
	Ուղղափառներ	1095	458	102
	Այլ հավատքի	2516	3308	2256
Մահմեդական տարբեր ժողովուրդներ	Քրիստոնյաներ	3618	3750	4864
	Մահմեդական շիա	491666	528598	582716
	Մահմեդական սունի	280585	298865	292686
Ռուսներ	Ուղղափառներ	131974	133918	135665
	Ադանդավորներ	35840	37532	41569
Գուրկախի լեռնականներ	Մահմեդականներ	75352	13073	58713
	Այլ հավատքի	1616	-	2448
Վրացիներ	Ուղղափառներ	2386	3574	3372
	Մահմեդականներ	1030	666	5632
Գերմանացիներ, լեհեր և այլ ժողովուրդներ	-	14670	14336	7610
Հրեաներ	-	22633	22770	25212
Քրդեր	Մահմեդականներ	889	8835	500
	Եզդիներ	28	3277	192
Գնչուներ	-	76	75	239
Ընդամենը	-	1174984	1182795	1281505

Բաքվի նահանգի XX դարի սկզբների բնակչության էթնոգրական կազմի փոփոխությունների մասին պատկերացում է տալիս աղյուսակ 15-ը: Ընդհանուր առմամբ նահանգի բնակչությունը 1912-1916 թթ. հիմնականում աճել է, սակայն 1914 թ.՝ 1912-ի համեմատ, 2.8 հազ. մարդով նվազել էր առաքելական և ուղղափառ հայերի թիվը: Սակայն 1916 թ. առաքելականների թիվն ավելացել էր 7.9 հազարով, իսկ ուղղափառների ու այլ հավատքի հայերի թիվը նվազել էր 1.4 հազարով: Հայ բնակչության մեջ գերակշիռ մեծամասնություն են կազմել առաքելականները, նշված տարիներին նրանց տեսակարար կշիռը 95%-ից բարձր է եղել: Նահանգի բնակչության մեջ առաքելականները նշված տարիներին հարաբերական ցուցանիշներով երրորդն էին՝ մահմեդականներից և ուղղափառներից հետո, միջինը՝ 9.3%: Մահմեդականները միջին հաշվով կազմել են նահանգի բնակչության 72.5%-ը, իսկ ուղղափառները՝ 11.3%-ը: Քրիստոնյա բնակչության թիվը 1912-1916 թթ. ավելացել էր 3.3 հազարով, սակայն տեսակարար կշիռը նվազել էր՝ 22.8-ից 21.2%, իսկ մահմեդականների պարագայում և՛ թիվն էր ավելացել, և՛ տեսակարար կշիռը՝ 72.3%-ից հասել էր 73.4%-ի: Մահմեդական քրդերի և եզդի

¹ Ст' у КК на 1913 г., Тифлис, 1912, отд. IV, с. 128-131, 188-195; КК на 1915 г., Тифлис, 1914, отд. II, с. 218-225; КК на 1917 г., Тифлис, 1916, отд. II, с. 178-185:

քրդերի թվաքանակի կտրուկ փոփոխությունները, մեր կարծիքով, պայմանավորված է նրանց քոչվորական կենսակերպով, այսինքն՝ կենցաղավարող ակտիվ տեղաշարժերով:

Ստորև բերված աղյուսակ 16-ի տվյալները ընդհանուր պատկերացում են տալիս 1886-1906 թթ. նահանգի հայ բնակչության թվի շարժնթացի և տեսակարար կշռի փոփոխությունների մասին: Նահանգի հայ բնակչության 20-ամյա զարգացումները ցույց են տալիս, որ մեծ հոսքեր են գրանցվել դեպի նահանգի քաղաքներ ու գյուղական բնակավայրեր, ինչը վկայում են ներկայացված վիճակագրական տվյալները:

Աղյուսակ 16

Բաքվի նահանգի հայ բնակչության թվի շարժնթացը և տեսակարար կշիռն ամբողջ բնակչության մեջ 1886-1906 թթ.¹

Վարչական միավորներ	Նահանգի բնակչության թիվը	Այդ թվում՝ հայ բնակչության թիվը	Հայ բնակչության բաժինը (%)	Նահանգի բնակչության թիվը	Այդ թվում՝ հայ բնակչության թիվը	Հայ բնակչության բաժինը (%)
	1886 թ.			1906 թ.		
1. Բաքվի գավառ	54801	-	-	108531	4119	3.8
ք. Բաքու	86611	24490	28.3	222412	51340	23.1
<i>Ընդամենը</i>	<i>141412</i>	<i>24490</i>	<i>17.3</i>	<i>330943</i>	<i>55459</i>	<i>16.7</i>
2. Գյոթչայի գավառ	76002	12790	16.8	113626	15633	13.7
Գյոթչայ	642	189	29.3	4184	550	13.4
<i>Ընդամենը</i>	<i>76644</i>	<i>12979</i>	<i>16.9</i>	<i>117810</i>	<i>16183</i>	<i>13.7</i>
3. Լենքորանի գավառ	105118	-	-	148029	202	0.1
ք. Լենքորան	4222	273	6.4	9929	480	4.8
<i>Ընդամենը</i>	<i>109340</i>	<i>273</i>	<i>0.2</i>	<i>157958</i>	<i>682</i>	<i>0.4</i>
4. Ղուրաթի գավառ	160184	-	-	165991	873	0.5
ք. Ղուրաթ	13917	833	5.9	16121	342	2.1
<i>Ընդամենը</i>	<i>174101</i>	<i>833</i>	<i>0.4</i>	<i>182112</i>	<i>1215</i>	<i>0.7</i>
5. Շամախիի գավառ	94380	11902	12.6	119012	15482	13.0
ք. Շամախի	22139	3962	17.9	22786	1775	7.8
<i>Ընդամենը</i>	<i>116519</i>	<i>15864</i>	<i>13.6</i>	<i>141798</i>	<i>17257</i>	<i>12.2</i>
6. Ջավաթի գավառ	82566	-	-	97747	367	0.3
Սալյան	12121	-	-	13574	78	0.6
<i>Ընդամենը</i>	<i>94687</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>111321</i>	<i>445</i>	<i>0.4</i>
Ընդամենը նահանգում	712703	54439	7.6	1041942	91241	8.7
Այդ թվում՝ քաղաքներում և ավաններում	139652	29747	21.3	289006	54565	18.8

¹ Ст. в ССДНЗКИПС, 1886 г., б/ с.; Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения, Баку, 1908 г. (М 1: 840 000):

Նշված ժամանակահատվածում հայ բնակչությունն աճել էր 67.6%-ով, կամ տարեկան միջին աճը կազմել էր 3.4%, իսկ ամբողջ նահանգում՝ 46.2%, կամ տարեկան միջինը՝ 2.3%: Նման ցուցանիշներն ավելի շատ պայմանավորված էր միգրացիայի դրական բարձր հաշվեկշռով, մասամբ նաև՝ բնական աճով: 1873 թ. քաղաքային հայ բնակչության 82.4%-ը բաժին է ընկել Բաքու քաղաքին, իսկ 1906 թ. այն կազմել է շուրջ 77%: Նահանգի քաղաքային հայ բնակչությունը 20 տարում աճել էր 83.4%-ով, իսկ քաղաքային ամբողջ բնակչությունը՝ 106.9%-ով կամ 2 անգամ: Այլ էր պատկերը գավառներում. եթե նահանգի գյուղական ամբողջ բնակչությունն աճել էր 31.4%-ով, ապա գյուղական հայ բնակչության աճը կազմել էր 48.5%:

Որոշակի տարածքի բնակչության ցուցանիշներից է նաև մարդաշատությունը, այլ կերպ ասած՝ 1 քառ. կմ-ում ապրող մարդկանց թիվը, որն անվանում են խտություն: Բաքվի նահանգի բնակչության խտության 48-ամյա շարժընթացը ցույց է տալիս, որ բնակչության խտությունը բոլոր գավառներում միայն աճել է. այսպես՝ Ջավաթի գավառում՝ 5 անգամ, Բաքվի գավառում՝ 3.8, Գյոքչայի՝ 2.6 անգամ:

Այսպիսով, Բաքվի նահանգի բնակչության ժողովրդագրական 48-ամյա զարգացումների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ նահանգի կազմավորման առաջին տասնամյակում բնակչության վերարտադրության գործընթացում առավել կարևոր դեր է խաղացել բնական շարժը: Այլ էր պատկերը 1880-ականներից մինչև 1916 թ., երբ միգրացիայի սալոյի դրական բարձր հաշվեկշիռը հետին պլան մղեց բնական շարժով պայմանավորված ցուցանիշները: Նահանգի գրեթե կեսդարյա ժամանակաընթացքում (1868-1916 թթ.) բնակչության թիվն ավելացել է 2.6 անգամ կամ 163.5%-ով, տարեկան միջին աճը կազմել է 3.4%: Այս ընթացքում աճի բարձր ցուցանիշներ են արձանագրվել 1868-1886 թթ.՝ 46.5%, կամ տարեկան միջին աճը կազմել է 2.6%, 1897-1916 թթ.՝ 55%, կամ՝ 2.9%, իսկ 1886-1897 թթ. ընդամենը գրանցվել է 1.4% աճ:

Զգալի փոփոխության է ենթարկվել նաև բնակչության էթնիկ և դավանական կազմը. էթնոդավանական տարբեր հանրությունների զանգվածային ներգաղթի հետևանքով ավելանում էր ոչ միայն նրանց թիվը, այլև սովորաբար կազմում էր կազմը: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում բնակչության էթնիկ կազմում գերակշռող էին թյուրքալեզու հանրությունները, որոնք 1873-1897 թթ. աճել են 1.6 անգամ, հայերը՝ 1.8, իսկ ռուսները՝ 4 անգամ: Դավանական կազմի առումով 1897-1916 թթ. ընթացքում մահմեդականներն աճել են 1.3 անգամ, իսկ հայ առաքելականներն ու ռուս ուղղափառները՝ 2.4 անգամ:

Բարվի նահանգի բնակչության խտությունը ըստ գավառների
1868-1916 թթ.¹

Գավառներ	Տարածքը (կմ ²)	1868	1873	1886	1897	1908	1912	1914	1916
Բարվի	3934.2	10.5	11.2	13.9	18.0	17.6	39.8	40.4	40.5
Գյոքչայի	3509.2	14.6	17.2	21.8	33.5	35.6	37.2	37.7	38.2
Լենորանի	5423.6	15.8	16.7	19.4	22.5	23.5	27.7	28.2	34.2
Ղուբայի	7170.3	17.6	18.7	22.3	23.4	23.1	23.2	23.8	23.9
Շամախիի	7784.8	10.6	9.3	12.1	13.1	16.1	16.5	16.8	17.2
Ջավաթի	11195.3	2.9	6.3	8.4	8.0	9.3	9.8	11.8	14.5
Ընդամենը	39017.4	10.8	12.1	15.0	17.2	18.4	21.6	22.5	24.2

Гамлет Саркисян – *Этнодемографические процессы Бакинской губернии в 1859-1916 гг.*

В 1859 г. была сформирована провинция Баку (создана как Шамахская провинция в 1846 г.), которая являлась одной из 4-х провинций Закавказья. Здесь сформировался многонациональный состав населения, большую часть их составляли тюркоязычные этнические группы, по вероисповеданию мусульмане, весь период полувековых исследований они составляли более 70% населения. До 80-х годов XIX века одним из важных факторов воспроизводства населения являлось естественное движение, дальнейшее развитие сложившихся капиталистических отношений способствовало миграции населения прежде всего из села в промышленные центры, стимулируя рост численности городского населения. Высокими темпами роста в этнических сообществах выделялись русские и армяне.

Hamlet Sargsyan – *The Ethno-demographic Processes in Baku Province in 1859-1916*

Baku province was founded in 1859 (after the formation in 1866 as the province of Shamakhi) as one of the four provinces of the Russian Transcaucasia. The majority of the multi-ethnic population of the province were Turkic-speaking groups that were Muslims, accounting for more than 70% of the population for half a century.

The main increase in the population until the 1880s was a natural increase, which contrasted with the influx of migratory waves mainly into urban areas as a result of the development of capitalist relations and the exploitation of oil resources. Immigration to the province quickly increased the number of urban population. Among those immigrants of a later period, a large number of Armenians and Russians were registered.

¹ Տե՛ս ԿԿ նա 1870 ղ., Կիփլիս, 1869, ս. 406-407; ԿԿ նա 1881 ղ., Կիփլիս, 1880, օտդ. Ի, Քրիլօղնի, ս. 22; ԿԿ նա 1882 ղ., Կիփլիս, 1881, օտդ. Ի, ս. 323; ՏՏՃՆՅԿԻՔՏ, 1886 ղ. օ/ս; ՔՎՔՆՐԻ, 1897, ս. 52-53; ԿԿ նա 1910 ղ., Կիփլիս, 1909, օտդ. ԻՎ, ս. 432-435; ; ԿԿ նա 1913 ղ., Կիփլիս, 1912, օտդ. ԻՎ, ս. 140-147; ԿԿ նա 1915 ղ., Կիփլիս, 1914, օտդ. ԻՎ, ս. 218-225; ԿԿ նա 1917 ղ., Կիփլիս, 1916, օտդ. ԻՎ, ս. 178-185: